

Józef Binnebesel

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Zbigniew Formella

Università Pontificia Salesiana, Roma

Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej – badania realizowane na terenie Włoch

Wprowadzenie¹

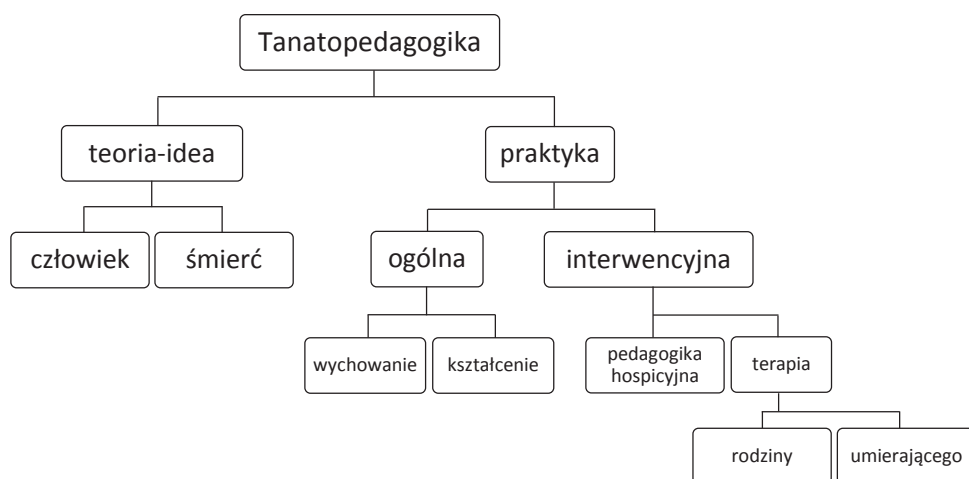
Prezentacja wstępnych wyników badań realizowanych w latach 2009–2014 w Czechach, Polsce, na Ukrainie i we Włoszech oparta jest na założeniach Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej (TRTZ), która swoje źródło ma w autorskim rozumieniu tanatopedagogiki definiowanej jako: „nauki o wychowaniu ze świadomością śmiertelności, wpisaną w naturę bytu ludzkiego, opartą na fundamentalnej zasadzie poszanowania godności każdej istoty ludzkiej oraz nienaruszalności i apriorycznej wartości życia ludzkiego”². Istotę tak rozumianej tanatopedagogiki ujęto w sposób schematyczny na ryc. 1.

Jak pokazano na ryc. 1, istotę tanatopedagogiki ujmują dwa wzajemnie zależne od siebie filary (aspekty): teoria-idea oraz aspekt praktyczny³. W kontekście teorii-idei pierwszym paradygmatem jest rozumienie życia ludzkiego jako nienaruszalnej wartości od poczęcia po naturalną śmierć oraz jego aprioryczna godność i przyrodzone mu

¹ Wprowadzenie powtarzamy za innym artykułem: J. Binnebesel: *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej – analiza porównawcza wyników badań z Czech, Polski, Ukrainy, Włoch*. „Rocznik Andragogiczny” 2017, nr 24. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RA.2017.17>, s. 236–237.

² J. Binnebesel: *Tanatopedagogika w doświadczaniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Adam Marszałek, 2013, s. 251.

³ Ibidem, s. 239.

Ryc. 1. Struktura autorskiego rozumienia tanatopedagogiki

dobro⁴. Paradygmat drugi odnosi się do istoty śmierci i ujmuję ją jako naturalny, integralny element życia⁵. Istota praktycznego pojmowania tanatopedagogiki ujmuję jej charakter ogólny, w którego obrębie można mówić o wychowaniu i kształceniu, oraz charakter interwencyjny, którego elementem jest pedagogika hospicyjna i terapia. W autorskim rozumieniu koncepcji tanatopedagogiki terapia swoim zakresem oddziaływań obejmuje osoby doświadczające śmierci poprzez fakt choroby terminalnej, towarzyszenia umierającemu lub doświadczania żałoby⁶. Pewnym swoistym elementem owych oddziaływań terapeutycznych, będących na granicy *sensu stricto* samej terapii, jak i wychowania oraz kształcenia ujętego w ogólnym charakterze tanatopedagogiki jako praktyki, jest swoiste oddziaływanie wychowawczo-terapeutyczne realizowane w kontekście doświadczania lęków egzystencjalnych związanych z percepcją śmierci, ujmuję się przy tym pedagogiczny kontekst postawy wobec cierpienia⁷. Elementem metody jest opracowany kwestionariusz diagnostyczno-terapeutyczny CCJ⁸, który w pierwotnym charakterze był używany jako narzędzie wspierające proces terapii pedagogicznej dzieci w stanie terminalnym, jak i doświadczających ża-

⁴ Ibidem, s. 17-168.

⁵ Ibidem, s. 170-234.

⁶ Ibidem, s. 239-250.

⁷ J. Binnebesel: *Ból i cierpienie w kontekście wychowania, czyli elementy tanatopedagogiki*. W: *Ból i cierpienie – ujęcie interdyscyplinarne. Żyć godnie do końca*. Red. D. Krzyżanowski, M. Payne, A. Fał. Wrocław: Presscom, 2013, s. 421-424.

⁸ J. Binnebesel: *Tanatopedagogika...*, s. 252-255.

łoby po bliskich członkach rodziny. Istotę owego narzędzia, jak i całej Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej, ująć można w przekonaniu, że, jak podkreśla to Paul Tillich⁹ w swoich rozważaniach, lęk przed śmiercią jako jedna z podstawowych kategorii doświadczania ludzkiej egzystencji jest elementem percepcji świata przybierającym postać konkretnych lęków doświadczania codzienności. Można więc powiedzieć, że istotnym elementem tego lęku jest fakt uczenia się go. Boimy się konkretnych doświadczeń związanych ze śmiercią, bólu, samotności, pochowania żywcem itp. Większość owych lęków¹⁰ swoje źródło ma jednak w życiu – w nieprzepracowanych lękach, stratach czy traumatycznych doświadczeniach. Doświadczenie terapeutyczne w pracy z dziećmi przewlekłe i terminalnie chorymi oraz naukowe w badaniu psychopedagogicznych aspektów choroby przewlekłej i terminalnej pokazują, iż źródeł owego lęku należy szukać w życiu i jego przeżywaniu¹¹. Zaprezentowane kwestie wskazują na swoistą edukację lękową opartą na negatywnym doświadczaniu siebie; wychowanie, socjalizacja i edukacja generuje swoistą schizofrenię percepcji śmierci. Z jednej strony media bez większych ograniczeń pokazują obrazy śmierci i umierania, z drugiej zaś śmierć jest tematem tabu, stanowi pewne niedopowiedzenie w programach kształcenia nauczycieli, pedagogów i psychologów, jak również w podręcznikach pedagogicznych i psychologicznych¹². Za punkt wyjścia rozumienia lęku

⁹ P. Tillich: *Męstwo bycia*. Paris: Editions du Dialogue, 1983, s. 20, 48; Idem: *Pytanie o Nieuwarunkowane*. Pisma z filozofii religii. Tłum. J. Zychowicz. Przedmowa K. Mech. Kraków: Znak, 1994, s. 245.

¹⁰ Pamiętajmy o różnicowaniu kwestii lęku i strachu oraz kwestii związanych z doświadczaniem lęków tanatycznych.

¹¹ J. Binnebesel: *Opieka nad dzieckiem z chorobą nowotworową – aspekt pozamedyczny*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2000; Idem: *Opieka nad dziećmi i młodzieżą z chorobą nowotworową w doświadczeniu pacjentów*. Toruń: UMK, 2003; Idem: *The Problem of Communicating with a Child in the Context of Death and Dying*. In: *Sociální pedagogika v souvislostech globální krize*. Eds. M. Bar gel, E. Jarosz, M. Jůzl. 2., dopl. vyd. Brno: Institut mezioborových studií, 2011; J. Binnebesel: *The Experience of Living Through a Death in a School and an Academic Environment*. „Advances in Palliative Medicine” 2012, vol. 11. <http://czasopisma.viamedica.pl/apm/article/view/35092/25515>; J. Binnebesel et al.: *Parlare di cose serie con i bambini a casa e a scuola. La sofferenza e la fine della vita*. Roma: LAS – Libreria Ateneo Salesiano, 2011.

¹² J. Binnebesel: *Pedagogiczno-kulturowe uwarunkowania percepcji śmierci u dzieci i młodzieży*. W: *Pedagogika wobec problemów opieki i resocjalizacji*. Red. S. Badora, R. Stojcka-Zuber. Tarnobrzeg: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego, 2007; J. Binnebesel: *The Problem of Communicating with a Child...*

przed śmiercią (w autorskiej koncepcji tanatopedagogicznej) przyjąć można między innymi rozważania Sorena Kierkegaarda¹³, Antoniego Kępińskiego¹⁴, Józefa Makselona¹⁵ czy Paula Tillicha¹⁶. Ujęcia istoty doświadczania owego lęku doszukiwać się więc można w szeroko rozumianym kontekście kulturowo-socjalizacyjnym¹⁷. Nestorka tanatopsychologii, główna postać idei hospicyjnej Elisabeth Kübler-Ross, charakteryzując lęk przed śmiercią w zaprezentowanym kontekście, stwierdza: „Lęk jest naturalną emocją, chociaż wrodzone są nam tylko dwa jego przejawy: lęk przed upadkiem z wysoka oraz lęk przed nieoczekiwanym i głośnym hałasem”¹⁸. W dalszej swojej analizie podkreśla, że lęku przed śmiercią uczymy się, a elementem owej nauki jest brak akceptacji siebie. Autorka ta problemowi akceptacji i percepcji lęku poświęca wiele uwagi, między innymi wskazuje pośrednio na aspekt znaczenia wychowania w owym procesie¹⁹. Wielokrotnie pod-

¹³ S. Kierkegaard: *Pojęcie lęku*. Przeł., wstępem i przypisami opatrzył A. Szwed. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2000.

¹⁴ A. Kępińskiego: *Lęk*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2012.

¹⁵ J. Makselon: *Lęk wobec śmierci*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1988.

¹⁶ P. Tillich: *Męstwo bycia...*; Idem: *Pytanie o Nieuwarunkowane...*; Idem: *Prawda jest w głębi*. Pisma z filozofii religii. Tłum. J. Zychowicz. Przedmowa K. Mech. Wrocław-Oleśnica: Signum, 1996.

¹⁷ P. Palgi, H. Abramovitch: *Death: A Cross-Cultural Perspective*. „Annual Review of Anthropology” 1984, vol. 13; J. Binnebesel: *Kulturowa koncepcja lęku przed śmiercią jako nadzieja dla pedagogiki*. W: *Z problematyki teorii edukacji. Materiały z działalności PTP w Toruniu*. Red. J. Górniewicz. Toruń: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, 1995; C. Bryan: *Handbook of Death and Dying*. London: Saga Publication, 2003; F.B. Kominkiewicz: *Heideggerian Existentialism and Social Work Practice with Death and Survivor Bereavement*. „The Social Science Journal” 2006, vol. 43; D. Krzyżanowski, A. Chybicka, A. Fał: *Ocena komfortu i stanu psychicznego osób objętych opieką paliatywną z ciężkimi zaburzeniami poznawczymi*. „Onkologia Polska” 2008, vol. 11 (4); J. Belanti, M. Perera, K. Jagadheesan: *Phenomenology of Near-Death Experiences: A Cross-Cultural Perspective*. „Transcultural Psychiatria” 2008, vol. 15 (1); P. Cozzolino, L. Bleckie: *Self-Related Consequences of Death Fear and Death Denial*. „Death Studies” 2014, vol. 38 (6). DOI: 10.1080/07481187.2013.780110; A. Nowicka: *Crisis Situations in the Course of Alzheimer's Disease as a Source of Suffering for Patients and Their Carers*. In: *Experiencing a Suffering*. Eds. J. Binnebesel et al. Vol. 2. Roma-Lodz: Libreria Ateneo Salesiano-Roma – WSEZiNS-Łódź, 2012.

¹⁸ E. Kübler-Ross: *Dzieci i śmierć. Jak dzieci i ich rodzice radzą sobie ze śmiercią*. Tłum. M. Gajdzińska. Poznań: Media Rodzina, 2007, s. 77.

¹⁹ E. Kübler-Ross: *Życiodajna śmierć. O życiu, śmierci i życiu po śmierci*. Przeł. E. Stahre-Godycka. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1996;

kreśla fakt, że kwestia percepcji samej śmierci, jak i lęku przed nią to efekt procesu uczenia, wychowania i socjalizacji opartego na braku akceptacji siebie i życia, a istotą owego lęku jest to, „co robimy z naszym życiem [...], jesteśmy odpowiedzialni za całe nasze życie, że nie możemy tej odpowiedzialności z siebie zrzucić”²⁰. Istotą owej odpowiedzialności jest wychowanie zanurzone w miłości: „Musimy zacząć od siebie. Bo nie możemy kochać innych ludzi, jeśli nie Kochamy samych siebie. Nie możemy polegać na innych, jeżeli nie polegamy na sobie. Dlatego jeśli mówimy: mamy wychowywać następną generację, mamy w istocie na myśli to, że powinniśmy zacząć od siebie”²¹. Kwintesencją prezentacji wyników badania oraz kwestionariusza CCJ, a także samej Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej (TRTZ) jest zdanie przywoływanej już Kübler-Ross: „umieranie uczy nas nie tylko procesów związanych z umieraniem, ale przede wszystkim tego, jak żyć, aby nie mieć »nie załatwionych życiowych spraw« i nierozwiązanych życiowych problemów”²². Psychoterapeutka z hospicjum²³ swoją opinię o metodzie CCJ wyraziła w następujący sposób:

Z mojej pracy psychologa hospicyjnego i psychoonkologa wynika przeświadczenie, że warto, by tematy związane z nieuleczalną chorobą, śmiercią były poruszane w każdej rodzinie. Lęk przed śmiercią wydaje się nieunikniony, jednak rozmowa i edukacja pomaga go zmniejszać, co staje się niezwykle ważne, kiedy życie doświadcza straty bliskiej osoby. Przedstawiony kwestionariusz wpisuje się w nurt osławiania się ze śmiercią. Jego zalety widzę głównie w pracy z osobami, które w przyszłości będą zajmować się bezpośrednią pomocą drugiemu człowiekowi: pedagogami, psychologami, lekarzami, pracownikami socjalnymi, duchownymi. Dla-

E. Kübler-Ross: *Rozmowy o śmierci i umieraniu*. Przeł. I. Doleżał-No-wicka. Poznań: Media Rodzina, 1998; E. Kübler-Ross: *Śmierć. Ostatni etap rozwoju*. Red. E. Kübler-Ross. Przeł. K. Sobiepanek-Szczę-sna. Warszawa: MT Biznes, 2008; E. Kübler-Ross: *Pytania i odpowiedzi na temat śmierci i umierania. Odpowiedzi na najczęściej zadawane pytania dotyczące śmierci*. Przeł. K. Sobiepanek-Szczę-sna. Poznań: MT Biznes, 2010; E. Kübler-Ross, D. Kesser: *Lekcje życia. Specjaliści od śmierci i umierania zdradzają tajemnice życia*. Tłum. K. Puławski. Poznań: Media Rodzina, 2014.

²⁰ E. Kübler-Ross: *Życiodajna śmierć...*, s. 69.

²¹ Ibidem, s. 118.

²² Ibidem, s. 41.

²³ Agnieszka Paczkowska – psycholog, psychoonkolog, trener warsztatów umiejętności psychospołecznych. Od 2004 roku pracuje w Hospicjum im. ks. E. Dutkiewicza SAC w Gdańsku, prowadzi terapię dla osób chorych onkologicznie i ich rodzin oraz dla osób w żałobie. Współpracuje z trójmiejskimi szkołami i uczelniami oraz Fundacją Hospicyjną i Fundacją „Lubię Pomagać”.

czego? Zmierzenie się z tematem umierania przyszłych pomagających zwiększa szansę na udzielenie umiejętnego wsparcia osobie nieuleczalnie chorej lub osobie w żałobie. Kwestionariusz stanowi doskonałe narzędzie wyjściowe do pracy nad własnymi przekonaniami na temat umierania i żałoby. Zachęca do zdiagnozowania wewnętrznych obaw, poszukiwania źródeł lęku i, co ważne, zmusza do poszukania sposobu zmiany tego stanu. Jako osoba pracująca ze studentami, nauczycielami, chętnie wzbogacił zajęcia warsztatowe o kwestionariusz CCJ. Metoda ta, użyta w odpowiednim etapie procesu wsparcia w żałobie, może mieć także terapeutyczne walory w pracy ze starszymi dziećmi i młodzieżą doświadczającymi straty²⁴.

Psycholog, psychoterapeuta na co dzień pracujący z dziećmi i ich rodzicami w hospicjum dziecięcym²⁵ w następujących słowach wyraziła swój pogląd:

Zaprezentowana dokładna analiza lęku przed śmiercią może ujawnić sposoby radzenia sobie z nim, na przykład poprzez jego minimalizowanie. Przeprowadzony projekt badawczy warto wykorzystać w szkolnictwie, gdzie prawie zupełnie pomijana jest problematyka wychowania do śmierci. Metoda ta może mieć również zastosowanie w poradnictwie psychologicznym czy w programach nakierowanych na rozwój wewnętrzny ich uczestników²⁶.

Psychoterapeuta, psychoonkolog²⁷ w swojej notce na temat kwestionariusza napisała:

Opracowany Kwestionariusz bez wątpienia będzie mógł być wykorzystany jako techniczne wsparcie w trudnych rozmowach o śmierci, umieraniu i żałobie. Sądzę też, że w prosty sposób ułatwia dokonanie wstępnego rozeznania w „krajnie lęków” dotyczących śmierci. Jak już rozpozna się własne lęki i odkryje mocne strony, można zaryzykować poznanie lęków drugiej osoby. By móc dobrze rozmawiać o tak intymnym temacie, trzeba zadbać o nawiązanie kontaktu z rozmówcą i umiejętnie go podtrzymać²⁸.

²⁴ J. Binnebesel: *Ból i cierpienie...*, s. 246.

²⁵ Małgorzata Kostek – psycholog w Lubelskim Hospicjum dla Dzieci im. Małego Księcia, doktor psychologii, psychoterapeuta, trener i superwizor Krajowej Szkoły Psychoonkologii, specjalista psychologii klinicznej.

²⁶ J. Binnebesel: *Ból i cierpienie w kontekście wychowania...*, s. 245.

²⁷ Bożena Winh – psychoterapeutka, psychoonkolog; wykładowca na podyplomowych studiach z psychoonkologii w SWPS.

²⁸ J. Binnebesel: *Ból i cierpienie w kontekście wychowania...*, s. 245.

Metoda

Kwestionariusz CCJ szczegółowo opisany został w mojej publikacji poświęconej tanatopedagogice²⁹ oraz w monografii pod tytułem *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej* (Toruń 2017). W monografii tej poza szczegółowym opisem samych zasad Terapii oraz stosowanych w niej narzędzi, w tym kwestionariusza CCJ, zaprezentowane zostały szczegółowe wyniki badań uzyskanych w toku realizowanego projektu badawczego *Tanatopedagogika*.

Niniejsze opracowanie odnosi się do fragmentu projektu badawczego *Tanatopedagogika*, realizowanego we Włoszech w latach 2012–2014. Założenia całości projektu odnoszą się do badań realizowanych w Polsce, Czechach, we Włoszech i na Ukrainie. W ramach części włoskiej przebadano 131 osób, z czego do analizy dopuszczono 111 kwestionariuszy, co stanowiło prawie 18% całego przyjętego do analizy materiału. Badania podzielić można na dwie tury – istotą owego podziału było bezpośrednie użycie gotowego formularza kwestionariusza CCJ. W pierwszej turze, w której przebadano 75 osób bezpośrednio, nie użyto formularza kwestionariusza, jednak cała sekwencja zapisu i zdarzeń wynikająca z założeń narzędzia generalnie nie odbiegała od toku badań tury drugiej, w której w badaniu osób korzystano z opracowanego kwestionariusza CCJ. Analiza wyników tury pierwszej badań, jak i wyników tury drugiej nie wykazała istotnych ilościowo i jakościowo różnic w uzyskanym materiale analitycznym.

Istotą badania było wypisanie przez respondentów pięciu rzeczy, których się boją, gdy myślą o swojej śmierci. Osoby z pierwszej tury badań miały wypisać je na czystej kartce papieru, jeden element pod drugim, natomiast osoby używające kwestionariusza – w poszczególnych wskazanych polach. Następnie adekwatnie i według przyjętych zasad poproszono, by respondenci odpowiedzieli na pytanie: *Czemu się tego boję?* (chodziło o wskazanie w miarę możliwości konkretnych wydarzeń, przeżyć, doświadczeń, które – zdaniem badanych – mogły stanowić przyczynę owego lęku). Ostatnim zadaniem było wskazanie, co konkretnie mogliby badani zrobić, by ów lęk ograniczyć. Każdorazowo zadawanemu pytaniu towarzyszyła instrukcja dotycząca istoty kwestii i zasady zapisu odpowiedzi. Końcowym elementem badania była prośba, by wyrazić swoje emocje, odczucia związane z badaniem lub by opisać te emocje na kartce, ewentualnie napisać o konkretnych przeżyciach związanych z treściami odpowiedzi. Badania w większości przypadków odbywały się w grupach liczących maksymalnie 30 osób

²⁹ J. Binnebesel: *Tanatopedagogika...*, s. 244–256.

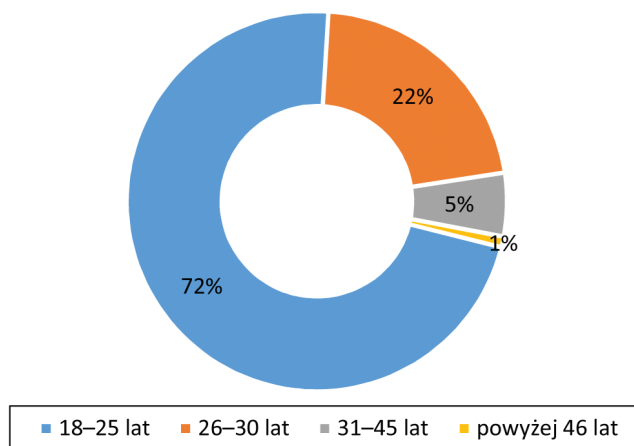
lub w trakcie indywidualnych spotkań. Praca w grupach kończyła się każdorazowo propozycją indywidualnego spotkania dla osób czujących taką potrzebę, jak również podaniem adresu mailowego badacza do korespondencji. Z możliwości indywidualnej rozmowy skorzystało 9 osób, natomiast z kontaktu mailowego – 49 osób.

Jak wcześniej wskazano, spośród 131 wypełnionych kwestionariuszy 20 nie zostało poddanych szczegółowej analizie ze względów formalnych. Prezentacja zebranego materiału analitycznego ma jedynie wstępny, ogólny charakter – odnosi się wyłącznie do analizy procentowej wyników badań realizowanych wśród respondentów z Włoch.

Nazwa kwestionariusza CCJ pochodzi od pierwszych liter zadawanych w trakcie badania pytań: **Co, Czemu, Jak**. W module pytania **C1** – **CO** każdy z badanych miał wskazać na pięć lęków; moduł pytania **C2** – **CZEMU** umożliwiał podjęcie próby uzasadnienia owych lęków, a moduł **J** – **JAK** – próby znalezienia konkretnych działań zmierzających do złagodzenia doświadczania wskazanego lęku. W pierwszym module – **CO** – wyabstrahowano 27 typów wskazań odnoszących się do przeżywanych lęków związanych z percepcją śmierci. Analiza wypowiedzi w module **CZEMU** pozwoliła wyodrębnić 23 typy wskazań, natomiast w module **JAK** uogólniono 19 typów wskazań.

Prezentacja wyników

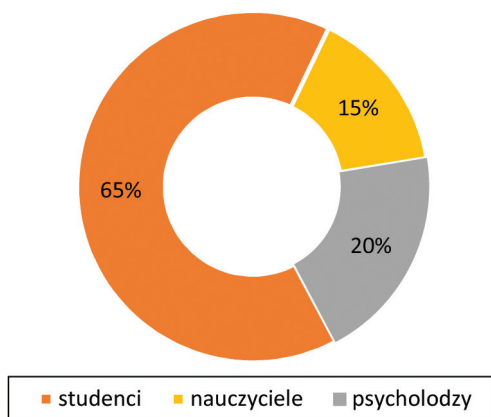
Badaniu przez dobór nieprobabilistyczny poddano 111 osób, z czego 98 stanowiły kobiety, a 13 – mężczyźni. Badanych respondentów z Włoch podzielono na 5 grup wiekowych, których szczegółowy rozkład procentowy zaprezentowano na ryc. 2.

Ryc. 2. Uczestnicy badań z podziałem na grupy wiekowe (grupa z Włoch) – dane procentowe

Z danych przedstawionych na ryc. 2 wynika, że w badaniu dominowały osoby pomiędzy 18. a 25. rokiem życia, najmniej liczną grupę stanowiły osoby pomiędzy 46. a 60. rokiem życia³⁰.

Kolejnym elementem różnicującym, mającym charakter zmiennej niezależnej, był deklarowany przez osoby badane z Włoch zawód. W grupie osób, które wypełniły kwestionariusze, wskazać można było 3 grupy zawodowe. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby zakwalifikowane jako studenci, następne pod względem liczebności grupy stanowili psycholodzy i nauczyciele³¹ (ryc. 3).

Ryc. 3. Zróżnicowanie włoskiej grupy uczestników badań pod względem deklarowanego zawodu – dane procentowe

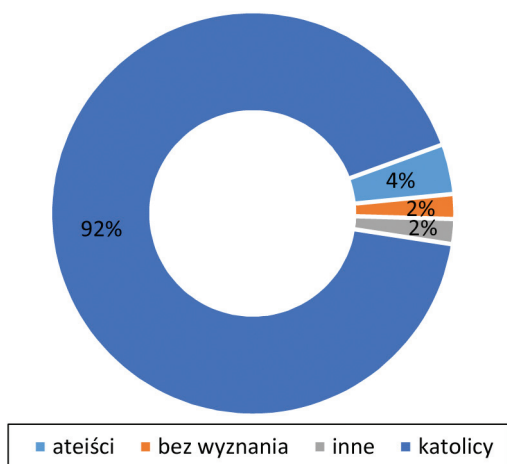
Istotnym elementem wymagającym tutaj wyjaśnienia jest kwestia związana z kwalifikacją respondentów do poszczególnych grup. W przypadkach studentów warunkiem głównym kwalifikacji do badań był kierunek studiów związany z szeroko rozumianym pomaganiem, realizowany w ramach studiów z zakresu nauk społecznych lub humanistycznych. W badaniach uczestniczyli słuchacze kierunków nauczycielskich, pedagogicznych i psychologii. Istotnym elementem dopełniającym obrazu tej grupy jest fakt, że w gronie badanych były osoby duchowne – kapłani i zakonnice.

W gronie badanych były 72 osoby z wykształceniem średnim i 39 osób deklarujących wykształcenie wyższe.

³⁰ W wypadku tej grupy analiza respondentów włoskich będzie pominięta, gdyż dotyczyłaby jednej osoby; wykresy odnoszące się do dynamiki wieku uwzględniają jednak wskazania tej osoby, gdyż w pozostałych nacjach ta grupa wiekowa miała istotną statystycznie reprezentację.

³¹ Do grona tych osób zaliczyć można nauczycieli wszystkich typów szkół, w tym nauczycieli akademickich.

Grupę pod względem deklarowanego wyznania traktować można jako grupę prawie jednorodną, gdyż 92% respondentów wskazało, że są katolikami (ryc. 4).

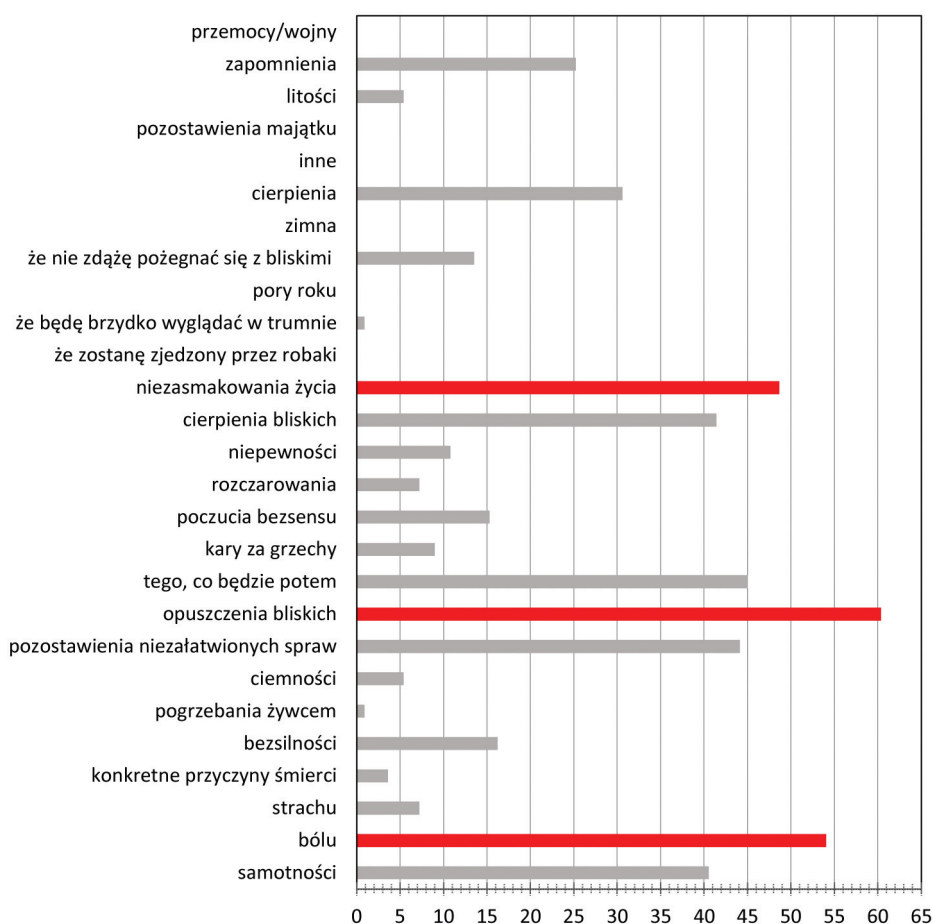
Ryc. 4. Zróżnicowanie włoskiej grupy uczestników badań pod względem deklarowanego wyznania – dane procentowe

Szczegółowa analiza uzyskanych odpowiedzi na pytanie **modułu C1**: *Czego boisz się, gdy myślisz o swojej śmierci?* – pozwoliła na wygenerowanie 27 typów wskazań (ryc. 5).

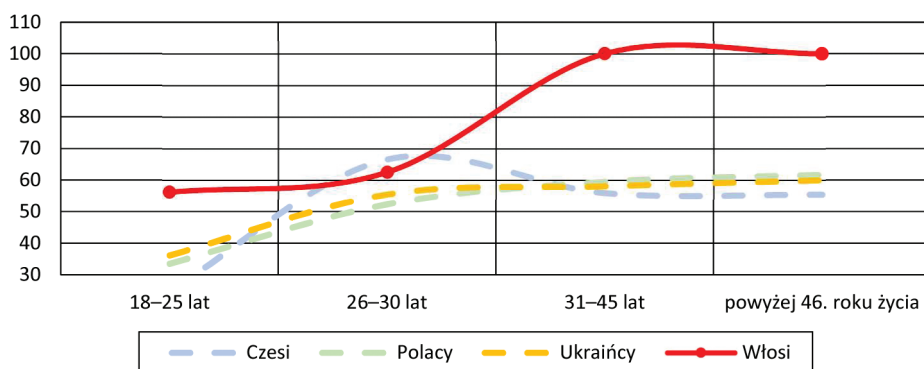
Spośród wszystkich wskazań ujętych na ryc. 5 do szczegółowego omówienia wybrano 3 najczęściej wymieniane.

Najwięcej wskazań w module C1 miał typ odpowiedzi odnoszący się do kwestii związanych z **opuszczeniem bliskich**³² jako formy przeżywania swojego lęku przed śmiercią. W gronie wszystkich osób, które udzieliły takiej odpowiedzi na pytanie, było przeszło 94% kobiet ($N = 63$) i niespełna 6% mężczyzn ($N = 4$), w tych grupach było odpowiednio przeszło 64% Włoszek i ponad 30% Włochów. Okazało się, że prezentowany typ lęku rośnie wraz z wiekiem respondentów. W przypadku Włochów szczególnie duża liczba wskazań **modułu C1** jest obserwowana wśród najstarszych respondentów, co znacznie odbiega od tendencji w obrębie badanych z pozostałych nacji (ryc. 6).

³² Respondenci w odniesieniu do tego wskazania (lęk przed opuszczeniem bliskich) używają najczęściej sformułowań: *opuszczenie bliskich*, *samotność bez rodziny*, *zostawienie dzieci*, *zostawienie bliskich*, itp.

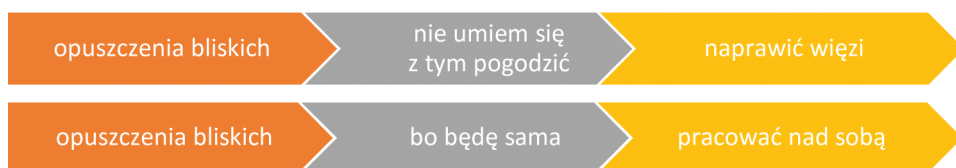
Ryc. 5. Wskazania respondentów z Włoch w odpowiedzi na pytanie z modułu C1: *Czego się boisz, gdy myślisz o swojej śmierci?* – dane procentowe

Ryc. 6. Wskazania lęku przed opuszczeniem bliskich a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

Wyraźnie dostrzegalna jest także dynamika zmian w zakresie odpowiedzi na pytanie w module C1 w przypadku Czechów i Włochów (zob. ryc. 6).

Dynamika zależności wskazań lęku, percepcji jego przyczyn i możliwości przeciwdziałania im oraz naprawienia jego skutków pokazuje, że najczęściej przyczyn doświadczanego lęku przed opuszczeniem bliskich respondenci doszukują się w dwóch faktach: *niemożności pogodzenia się z zaistniałą sytuacją* oraz *doświadczeniem samotności*. Dynamika CCJ, w której badani wskazują na doświadczany schemat lęku, jego przyczyny i działania, które – zdaniem respondentów – mogą złagodzić ów lęk, została pokazana na ryc. 7.

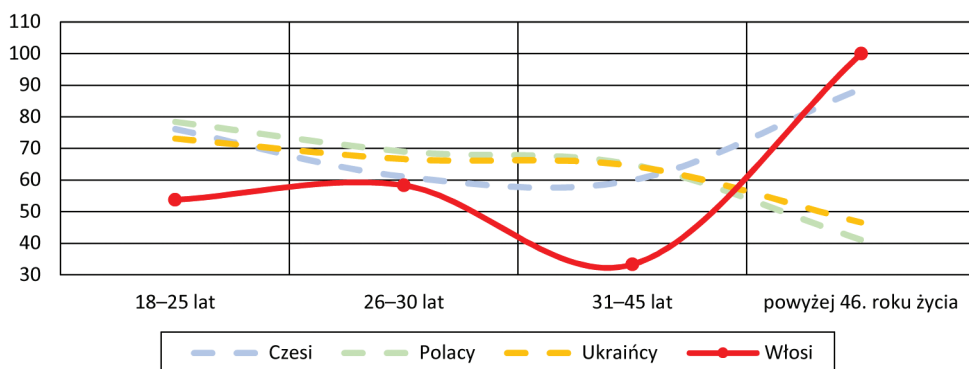
Ryc. 7. Najczęstsze dynamiki wskazań w kwestionariuszu CCJ w odniesieniu do lęku przed opuszczeniem bliskich

Widać wyraźnie, że badane osoby wskazujące na lęk związany z opuszczeniem bliskich najczęściej jego przyczyny doszukują się w fakcie, iż nie umieli się pogodzić z sytuacją związaną z relacjami. Drogą swoistej autoterapii – zdaniem tych badanych – jest naprawienie więzi. Drugą przyczynę lęku przed śmiercią stanowi strach przed samotnością, swoista projekcja życia bez owej bliskiej osoby; jako działania mogące ograniczyć percepcję owego lęku respondenci wskazywali pracę nad sobą.

Kolejnym elementem analizy jest druga pod względem liczby wskazań grupa odpowiedzi ujawniająca lęk badanych przed bólem (**boję się bólu**³³) jako element lęku w kontekście percepcji własnej śmierci. Wśród wskazujących na tę kwestię było przeszło 81% kobiet ($N = 49$) i ponad 18% mężczyzn ($N = 11$). W badanej populacji Włochów, Ukraińców, Czechów i Polaków kwestię bólu częściej wskazywali mężczyźni – przeszło 84% badanych panów udzieliło takiej odpowiedzi; natomiast wśród kobiet odpowiedzi *boję się bólu* udzieliła równo połowa pań.

Odpowiedzi Włochów charakteryzowały się odwrotną tendencją do do tendencji cechującej odpowiedzi Polaków i Ukraińców, natomiast były częściowo zbieżne (choć zmiany w zakresie odpowiedzi mają charakter bardziej dynamiczny) z odpowiedziami Czechów (ryc. 8).

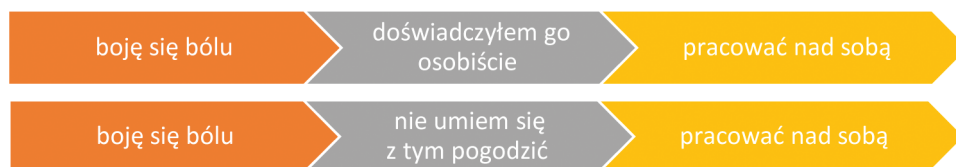
³³ Respondenci w odniesieniu do tego wskazania używali na ogół bezpośredniej analogii odnoszącej się do bólu.

Ryc. 8. Wskazania lęku przed bólem a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

Wykres ukazuje wyraźne różnice w percepcji lęku przed bólem w poszczególnych nacjach w wyodrębnionych grupach wiekowych. Bardzo podobnie we wszystkich grupach wiekowych rozkład wskazania wygląda zarówno wśród badanych Ukraińców, jak i wśród Polaków. Rozkłady wskazań Włochów i Czechów są do siebie zbliżone i różnią się od rozkładów wskazań Ukraińców i Polaków. Widać to szczególnie przy skrajnych wartościach wiekowych. Lęk przed bólem miał wśród Włochów i Czechów najmniej wskazań w grupie wiekowej 31-45 lat; w przypadku Włochów najwięcej było wskazań wśród badanych mających od 26 do 30 lat (jak zaznaczyliśmy, w analizie pomijamy grupę najstarszą, gdyż była w niej tylko 1 osoba). Natomiast wśród Ukraińców i Polaków najsilniej lęk przed bólem reprezentowany był w najmłodszych grupach wiekowych, inaczej niż wśród Czechów i Włochów.

Można wskazać na dwie najczęściej wybierane przez respondentów z Włoch strategie zmniejszenia percepcji lęku przed śmiercią w postaci lęku przed bólem (ciągi wskazań C1-C2-J) (ryc. 9).

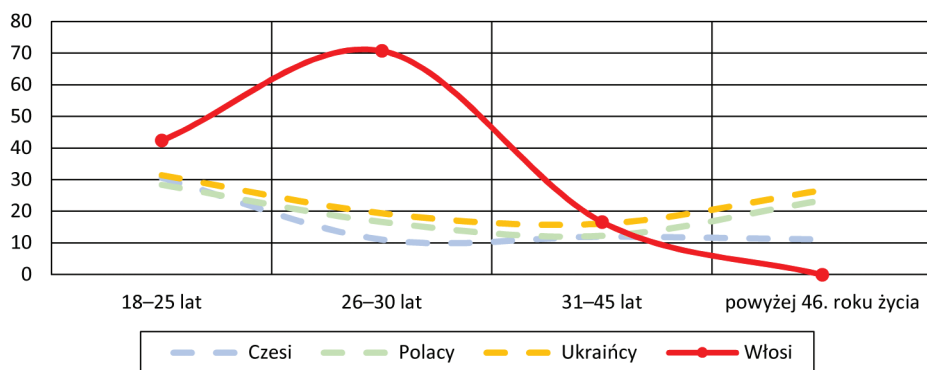

Ryc. 9. Najczęstsze w grupie badanych Włochów dynamiki wskazań CCJ w odniesieniu do lęku przed bólem

Ryc. 9, prezentująca dwie najczęstsze dynamiki, ilustruje schemat percepcji lęku, wskazujące przyczyny i drogi radzenia sobie z nim. Widać, że respondenci wskazujący lęk przed bólem najczęściej odnosili się do własnego doświadczenia bólu i jako drogę radzenia sobie z tym doświadczeniem wskazywali na konieczność pracy nad sobą. Drugim motywem lęku przed bólem jest brak akceptacji; rozwiązaniem służą-

cym złagodzeniu wskazywanego lęku może być, podobnie jak w przypadku lęku przed opuszczeniem bliskich, praca nad sobą.

Trzecim najczęściej wskazywanym typem odpowiedzi w grupie Włochów jest **niezasmakowanie życia**³⁴. Tego typu odpowiedzi udzieliło prawie 50% respondentów, wśród których było przeszło 90% kobiet (N = 49) i ponad 9% mężczyzn (N = 5), co stanowiło przeszło połowę wszystkich Włoszek biorących udział w badaniu i ponad 38% Włochów. Okazało się, że wśród Włochów tendencja percepcji tego lęku zmniejsza się wraz z wiekiem (ryc. 10); co ciekawe, na rycinie linie obrazujące liczby wskazań w pozostałych grupach wyglądają zupełnie inaczej niż linia ukazująca dane dotyczące populacji włoskiej.

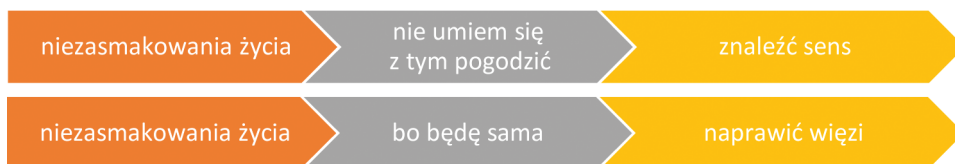
Ryc. 10. Wskazania percepcji niezasmakowania życia a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

Wyraźnie widoczna jest rozbieżność między wskazaniami Włochów a wskazaniami badanych pozostałych narodowości – wśród włoskich respondentów najczęściej prezentowanego wskazania było wśród 26-30-latków natomiast wśród Polaków i Ukraińców była to grupa o najmniejszym wskazaniu kwestii niezasmakowania życia; trochę inaczej wyglądało to wśród Czechów, gdzie wskazania 26-30-latków i osób powyżej 46. roku życia były na tym samym, najniższym poziomie. Charakterystyczna jest jednak sama dynamika wskazań Włochów, wyraźnie odbiegająca od dynamiki wskazań pozostałych nacji.

W przypadku wskazań związanych z niezasmakowaniem życia w percepcji lęku przed śmiercią ujawniają się dwie tendencje w przyjętych przez respondentów dynamikach (ryc. 11). Respondenci, którzy

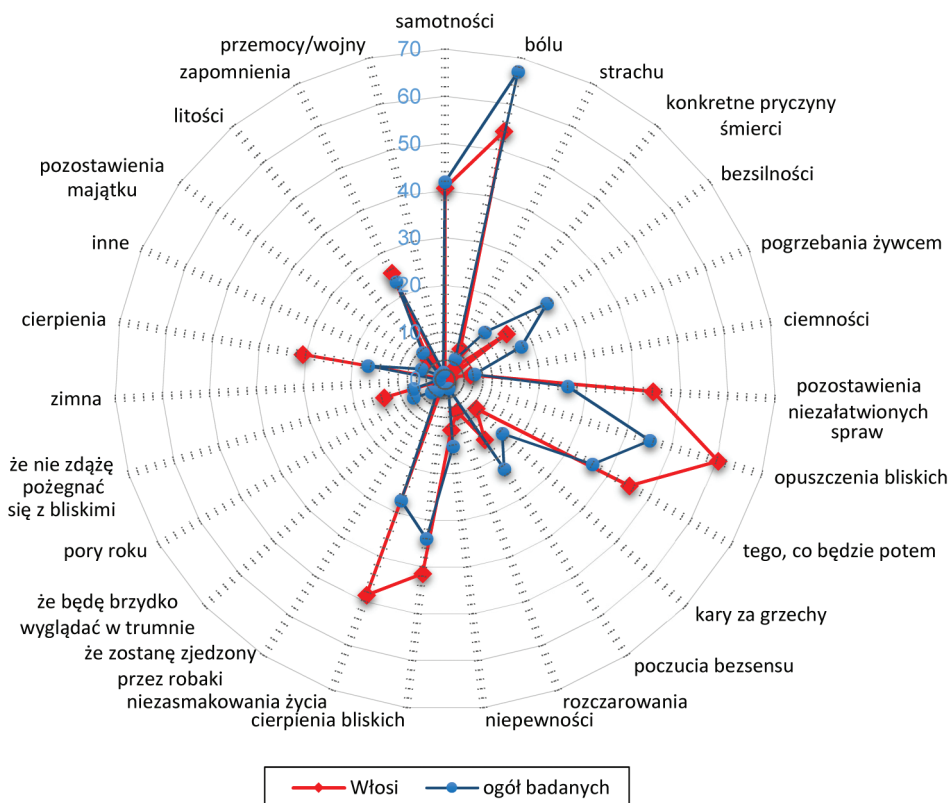
³⁴ Ten typ wskazania odnosił się do tego, iż respondenci boją się śmierci, gdyż nie zdążyli zasmakować życia; do tego typu wskazania zakwalifikowano odpowiedzi: *nie zdążyłem zasmakować życia, nie zdążyłem poszaleć, nie zdążyłem zrobić tylu rzeczy, boję się, że umrę zbyt wcześnie* itp.

boją się, że nie zasmakowali życia, uzasadniają swój lęk w perspektywie doświadczenia śmierci brakiem pogodzenia się z tym faktem, czemu może zaradzić znalezienie sensu. Jeśli natomiast przyczyna lęku tkwi w samotności, można pracować nad relacjami i więzią z innymi ludźmi, bliskimi, przyjaciółmi.

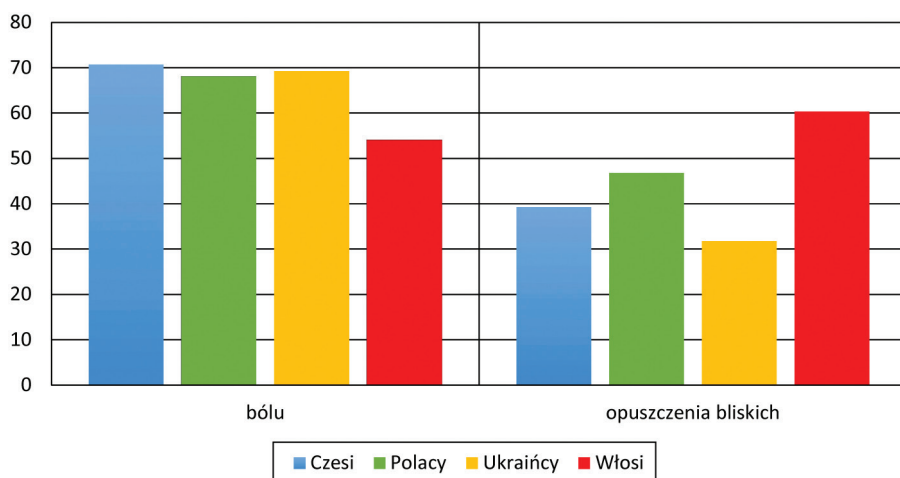
Ryc. 11. Najczęstsze dynamiki wskazań CCJ w grupie badanych Włochów w odniesieniu do lęku związanego z niezasmakowaniem życia

Podsumowaniem tej części wstępnej prezentacji wyników badań niech będzie ryc. 12 ukazująca odpowiedzi włoskich respondentów na tle średniej wskazań wszystkich nacji.

Ryc. 12. Wskazania respondentów z Włoch dotyczące modułu C1 – Czego się boisz, gdy myślisz o swojej śmierci? w zestawieniu ze średnią wskazań ogółu badanych – dane procentowe

Respondenci z Włoch często wykazywali się inną tendencją wskazań niż tendencja ogółu badanej populacji (zob. ryc. 12). Kwestia ta jest szczególnie widoczna w odpowiedziach: opuszczenie bliskich, pozostawienie niezafatwionych spraw, tego, co będzie potem, niezasmakowania życia, cierpienia bliskich czy chociażby cierpienia – zaobserwowano tu znacząco więcej odpowiedzi; natomiast w przypadku lęku przed bólem, bezsilnością i poczuciem bezsensu odnotowano wyraźnie mniej wskazań respondentów z Włoch. W tym miejscu należy podkreślić, iż wyniki uzyskane w grupie badanych Włochów w wielu miejscach najbardziej odbiegały od wyników w grupach poszczególnych nacji. Najbardziej wskazania Włochów różniły się od wskazań Ukraińców, następnie – Polaków, najmniej, chociaż również znacząco, od wskazań Czechów (ryc. 13).

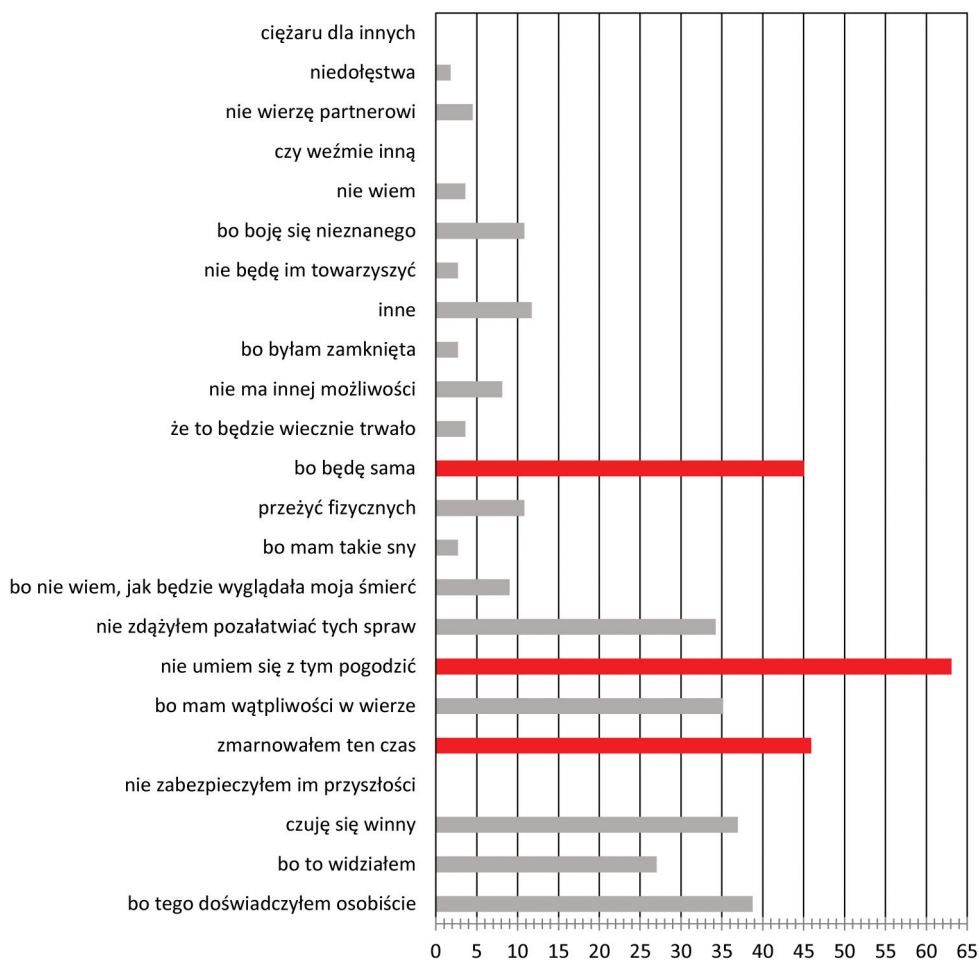

Ryc. 13. Dwa najczęstsze wskazania w ramach modułu C1 – *Czego się boisz, gdy myślisz o swojej śmierci?* a narodowość badanych – dane procentowe

Ryc. 13 prezentuje dwie najczęściej udzielane odpowiedzi w poszczególnych grupach narodowościowych. Pierwsza odpowiedź odnosi się do wskazania bólu jako lęku związanego z percepcją śmierci, druga – do opuszczenia bliskich jako elementu percepcji tegoż lęku. Pierwszej odpowiedzi najczęściej udzielali Czesi, Polacy i Ukraińcy, drugiej – Włosi.

Dalsza analiza przeprowadzona na potrzeby niniejszego opracowania koncentruje się na przedstawieniu modułu C2 – *Dlaczego się tego boisz?* w odniesieniu do respondentów z Włoch.

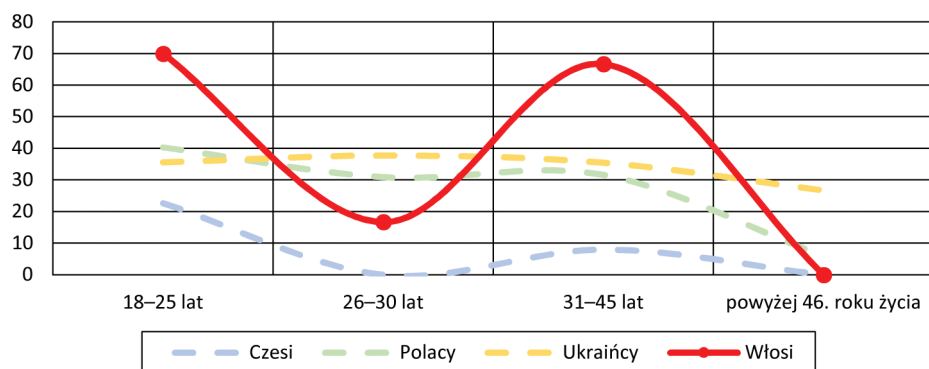
Najwięcej wskazań dotyczących uzasadnień doświadczanego lęku w grupie badanych osób miał brak możliwości pogodzenia się z sytuacją (*nie umiem się z tym pogodzić*), ze zmarnowanym czasem oraz z samotnością.

Ryc. 14. Wskazania respondentów z Włoch w ramach modułu C2 – *Dlaczego się tego boisz?* odnoszące się do przyczyn lęków – dane procentowe

Spośród wszystkich odpowiedzi wskazanie typu **bo nie umiem się z tym pogodzić**³⁵ zostało użyte przez przeszło 63% respondentów. Wśród respondentów udzielających tego typu odpowiedzi było ponad 88% kobiet ($N = 62$) i ponad 11% mężczyzn ($N = 8$), co stanowiło przeszło 63% badanych kobiet z Włoch oraz niespełna 62% Włochów. Kwestie dotyczące zależności między wskazaniem, wiekiem respondentów a ich narodowością ujmuje ryc. 15.

³⁵ Ten typ wskazań odnosił się do przyczyny – respondenci akcentowali, iż z istotą doświadczanego lęku i jego przyczyny nie mogą się pogodzić, nie wskazywali na konkretne przyczyny, lecz na fakt, iż nie godzą się z tym, co się stało. Do tej grupy wskazań zaliczono między innymi odpowiedzi: *nie akceptuję tego, nie mogę się z tym pogodzić, nie zgadzam się z tym, co się stało* itp.

Ryc. 15. Wskazania niemożności pogodzenia się ze śmiercią jako przyczyny lęku a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

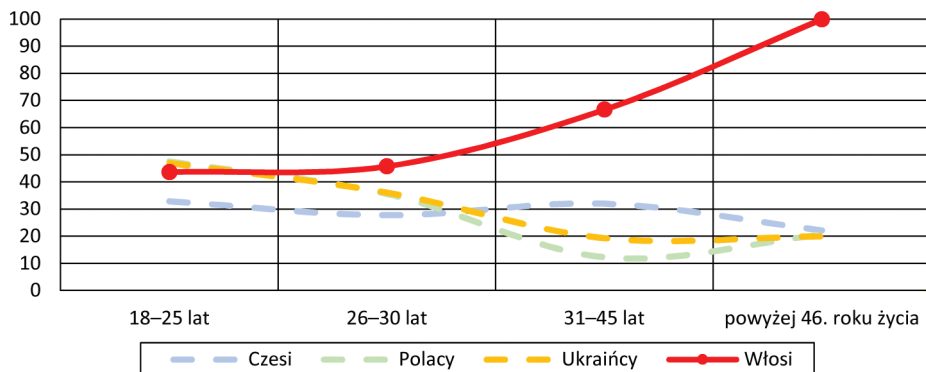
Analiza udziału poszczególnych grup wiekowych w kontekście przynależności państwowej ukazuje w prezentowanym wyborze uzasadnienia doświadczanego lęku, iż dynamika wskazań Włochów wyraźnie różni się od dynamiki wskazań pozostałych narodowości. Sam rozkład wskazań włoskich respondentów jest zbliżony z rozkładem wskazań Czechów – dynamika zmian w obrębie obu nacji przybiera kształt sinusoidy – różne są jednak dane liczbowe dotyczące wskazań. Liczba wskazań respondentów z Polski i Ukrainy nie różni się znacząco od liczby wskazań Włochów, jednak dynamika przebiega odmiennie; podobieństwo można zauważyć w liczbie wskazań osób z ostatniej grupy wiekowej – we wszystkich grupach respondentów odnotowano tendencję spadkową liczby wskazań.

Badani uzasadniali ten typ wskazania najczęściej lękiem przed opuszczeniem bliskich, dodawali przy tym, że najlepszym sposobem na złagodzenie tego lęku będzie naprawa więzi z rodziną, przyjaciółmi i innymi ludźmi.

Kolejnym typem wskazania w module C2 był typ uzasadnienia odnoszący się do kwestii **zmarnowanego czasu** (*zmarnowałam ten czas*)³⁶. Ten typ uzasadnienia został wybrany przez prawie 46% respondentów z Włoch ($N = 51$). Na grono tych osób składało się niemal 44% badanych Włoszek ($N = 43$) i przeszło 61% badanych Włochów ($N = 8$). Analiza rozkładu analizowanej odpowiedzi jako źródła percepcji lęku w kontekście wieku i narodowości respondentów ukazała, iż krzywa osób

³⁶ Wskazanie tego typu odnosiło się do wypowiedzi respondentów podkreślających kwestię związaną z niewykorzystaniem czasu i jego zmarnowaniem jako przyczyny wcześniej definiowanego lęku. Do tego typu wskazania zakwalifikowano między innymi odpowiedzi: *zmarnowałam ten czas*, *nie wykorzystałam czasu*, *nie umiałam wykorzystać danego mi czasu* itp.

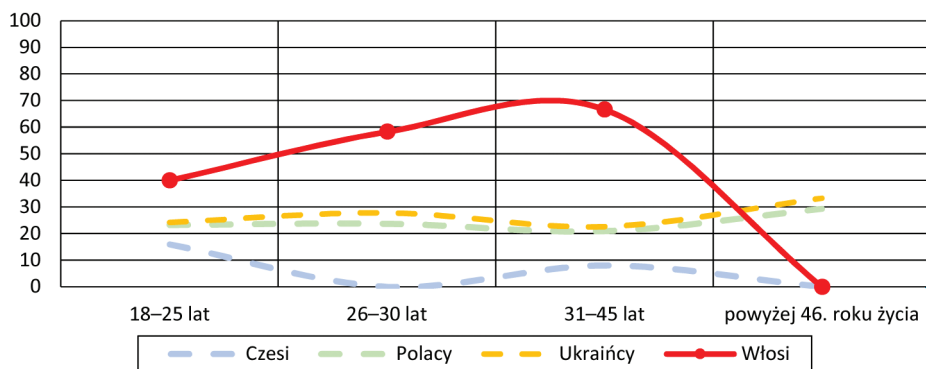
badanych z Włoch, podobnie jak krzywe Włochów na wcześniej omawianych rycinach, odbiega kształtem od krzywych pozostałych nacji.

Ryc. 16. Wskazania zmarnowanego czasu jako przyczyny lęku a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

W przypadku Włochów widać wyraźnie, iż percepcja zmarnowanego czasu jako elementu uzasadniającego wskazany lęk rośnie wraz z wiekiem. Lęk ten najczęściej kojarzony jest z opuszczeniem bliskich, natomiast respondenci jako sposób na jego złagodzenie wskazują *naprawienie więzi*.

Ostatnim poddanym wstępnej analizie typem odpowiedzi dotyczących przyczyn lęku przed śmiercią była kwestia ujęta we frazie bezpośrednio używanej przez badanych: *bo będę sama*³⁷. Wskazanie to użyte zostało przez 50 osób z Włoch, wszystkie z nich to kobiety. Rozkład wskazań w poszczególnych grupach wiekowych ujęto na ryc. 17.

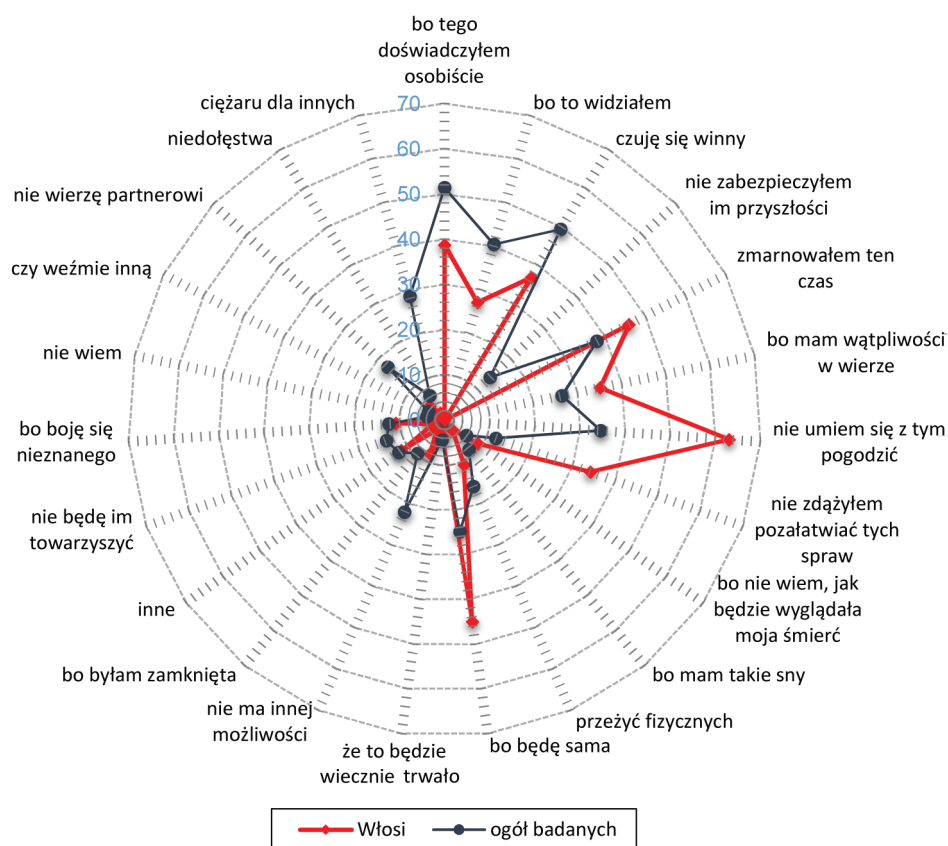

Ryc. 17. Wskazania doświadczenia samotności jako przyczyny lęku przed śmiercią a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

³⁷ Wskazanie odnosi się do odpowiedzi typu: *bo będę sama*, *bo nikogo przy mnie nie będzie*, *będę samotna*, *będę opuszczona* itp.

Można zaobserwować zasadnicze różnice w liczbie wskazań w poszczególnych grupach wiekowych badanych Włochów, jak i w samej dynamice wskazania. Wskazanie powiązane było przede wszystkim z lękiem przed *opuszczeniem bliskich*. Jak widać w rozkładzie wskazań w module J, większość badanych uważała, że sytuacja zmusza ich do *pracy nad sobą*.

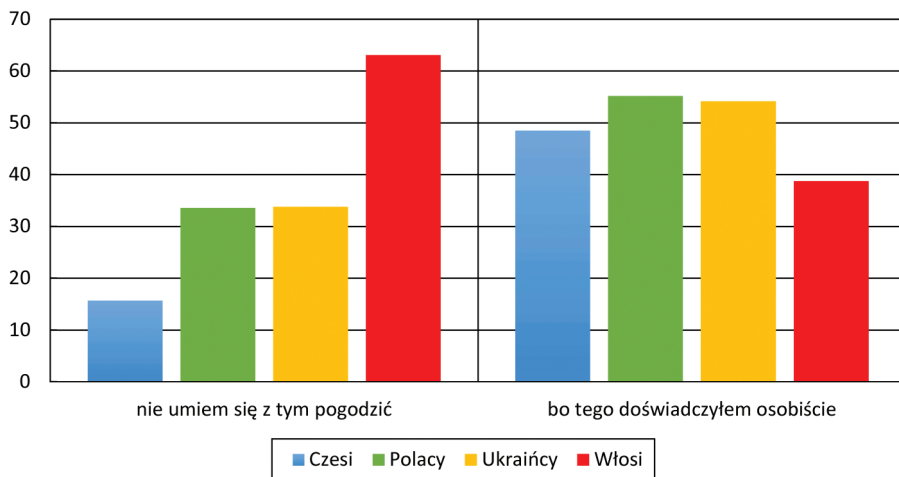
Formą podsumowania prezentacji najczęstszych wskazań modułu C2 udzielonych przez respondentów z Włoch jest ryc. 18, na której porównano liczbę danych wskazań przez osoby z Włoch ze średnią liczbą wskazań w grupie wszystkich respondentów.

Ryc. 18. Wskazania wśród respondentów z Włoch w ramach modułu C2 – Czemu się tego boisz? w zestawieniu ze średnią wskazań ogółu badanych – dane procentowe

Jak można zauważyć (ryc. 18), występuje duża rozbieżność pomiędzy liczbą wskazań włoskich respondentów a średnimi wskazaniami ogółu badanej populacji. Widać w wielu miejscach istotnie większą liczbę wskazań Włochów od liczby wskazań ogółu badanych, na przykład wśród odpowiedzi typu: *nie umiem się z tym pogodzić*, *bo będę sama*.

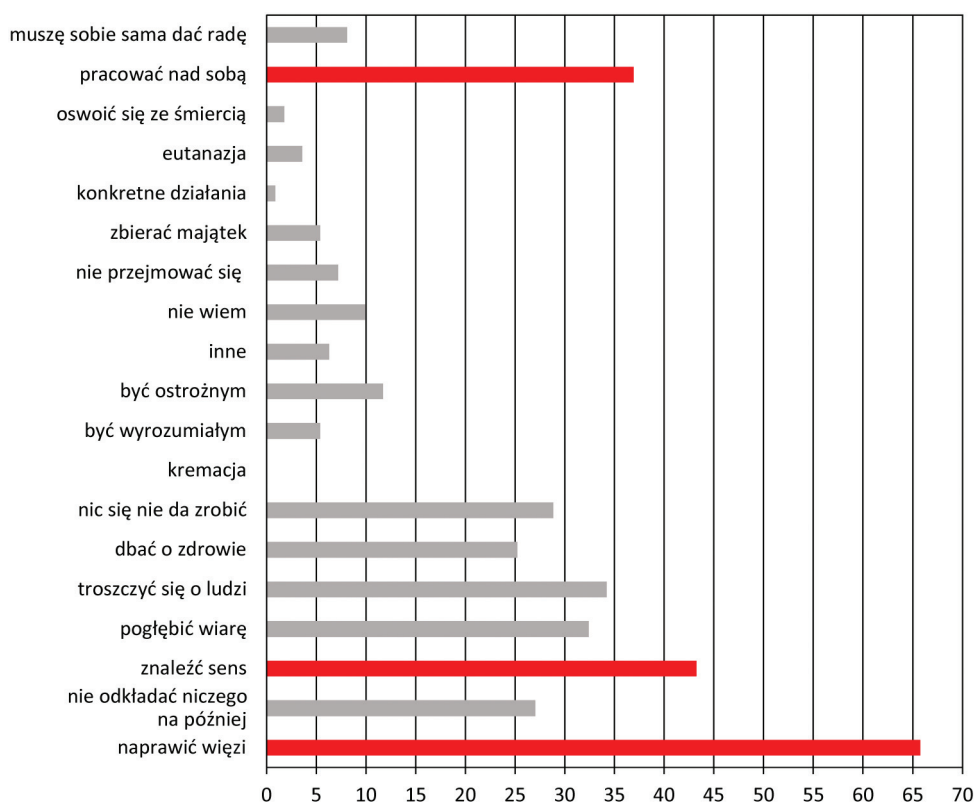
W innych wskazaniach, na przykład *bo tego doświadczyłam osobiście*, czuję się winny czy choćby *nie ma innej możliwości*, różnice są odwrotne do wcześniej wskazanych. Średnia wskazań w obrębie badanej populacji jest wyższa niż liczba wskazań Włochów. Poza wskazaniem *bo boję się nieznanego*, ogólnie słabo reprezentowanym w całej populacji, gdzie zaobserwować można dużą zbieżność wyników, liczby wszystkich pozostałych wskazań Włochów różnią się od liczby wskazań ogółu respondentów. Różnice te widać szczególnie wśród najczęstszych wskazań w poszczególnych nacjach (ryc. 19).

Ryc. 19. Dwa najczęstsze wskazania w ramach modułu C2 – *Dlaczego się tego boisz?* w zestawieniu narodowym – dane procentowe

Na wykresie (ryc. 19) widać wyraźnie różnicę: wskazanie, które wśród Czechów, Polaków i Ukraińców było najczęstsze, nie należało do najczęściej wskazywanych przez Włochów. Natomiast odpowiedź najczęściej udzielana w module C2 przez Włochów była dużo rzadziej udzielana przez reprezentantów pozostałych nacji. Podkreślić należy również, że wśród odpowiedzi Włochów nie było wskazań odnoszących się do odpowiedzi: *ciężaru dla innych*, *czy weźmie inną* oraz *nie zabezpieczyłam im przyszłości*. Wskazania te, odnotowane w grupach Czechów, Polaków i Ukraińców, nie miały miejsca w grupie Włochów.

Ostatnim elementem wstępnej prezentacji wyników badań jest pobieżna analiza odpowiedzi modułu J będącego poniekąd podsumowaniem badania. Analiza jakościowa materiału uzyskanego z odpowiedzi na pytanie: *Co mógłbyś zrobić konkretnego, by ów lęk złagodzić lub wyeliminować?*, pozwoliła na wyodrębnienie 19 typów wskazań. Na ryc. 20 zaprezentowano wyniki badań w grupie Włochów.

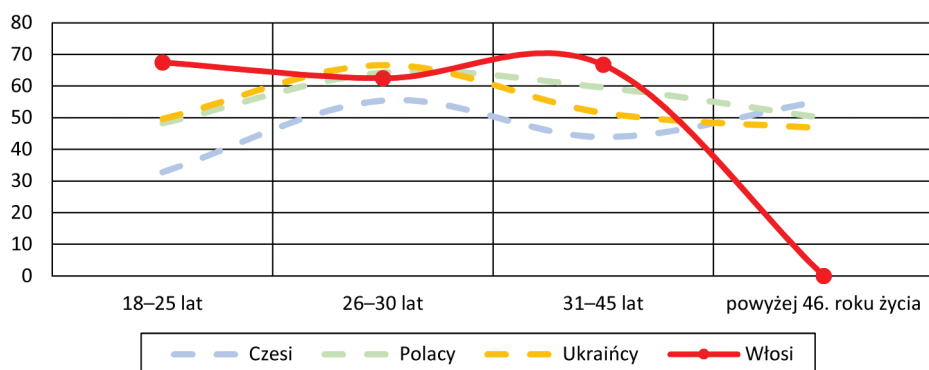

Ryc. 20. Wskazania respondentów z Włoch modułu J: *Co mógłbyś zrobić konkretnego, by ów lęk złagodzić lub wyeliminować?* – dane procentowe

Włosi za element radzenia sobie z lękiem przed śmiercią uważali przede wszystkim konieczność *naprawienia więzi, znalezienia sensu oraz pracowania nad sobą* (ryc. 20).

Wśród osób dostrzegających w **naprawieniu więzi**³⁸ sposób radzenia sobie z lękiem znalazło się przeszło 65% respondentów z Włoch; prawie 88% ($N = 64$) wskazujących ten sposób stanowiły kobiety i przeszło 12% ($N = 9$) mężczyźni, w tym ponad 65% Włoszek i 69% Włochów (zob. ryc. 21).

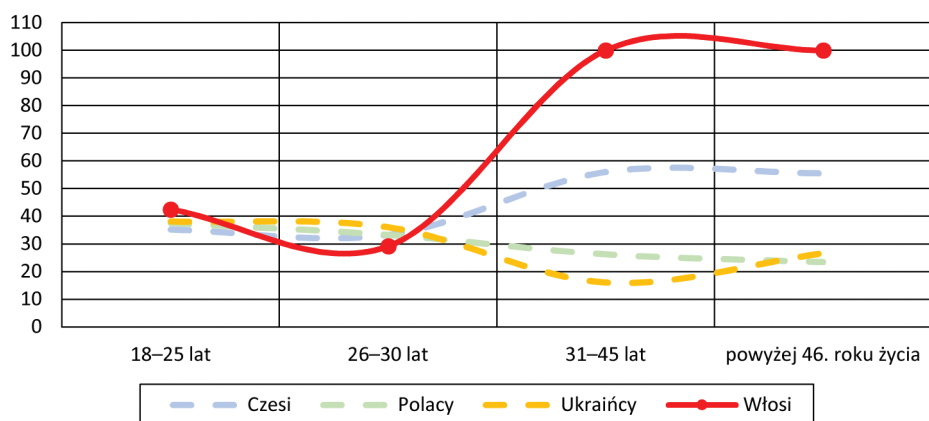
³⁸ Istotą tego typu odpowiedzi były wskazania respondentów odnoszące się do konieczności naprawienia więzi, relacji z rodziną, bliskimi, przyjaciółmi i innymi ludźmi. Wśród tych wskazań najczęściej zaobserwować można było odpowiedzi: *naprawić więzi, postarać się, by moje relacje z rodziną były lepsze, muszę pogodzić się z rodziną*, albo wskazywanie na konkretne osoby, na przykład: *muszę pogodzić się z ...*.

Ryc. 21. Wskazanie *naprawić więzi* a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

Ryc. 20 pokazuje, iż w pierwszych trzech grupach wiekowych dynamika wskazania w grupie Włochów jest odwrotna od dynamiki wskazania w grupach Czechów, Polaków i Ukraińców. Wśród osób udzielających tej odpowiedzi najwięcej wskazań odnoszących się do modułu C1 przypadało przede wszystkim na *opuszczenie bliskich*. Wśród uzasadnień tych osób przeważało wskazanie *nie umiem się z tym pogodzić*.

Drugim co do liczebności wskazaniem była odpowiedź: **znaleźć sens**³⁹; udzieliło jej przeszło 43% włoskich respondentów, wśród których było ponad 87% kobiet ($N = 42$) i przeszło 12% ($N = 6$) mężczyzn, co stanowiło prawie 43% kobiet z Włoch oraz przeszło 46% Włochów. Ujęcie wyników analizowanego wskazania w rozkładzie uwzględniającym wiek i przynależność narodową respondentów ukazuje dużą dynamikę we wszystkich grupach narodowych (ryc. 22).

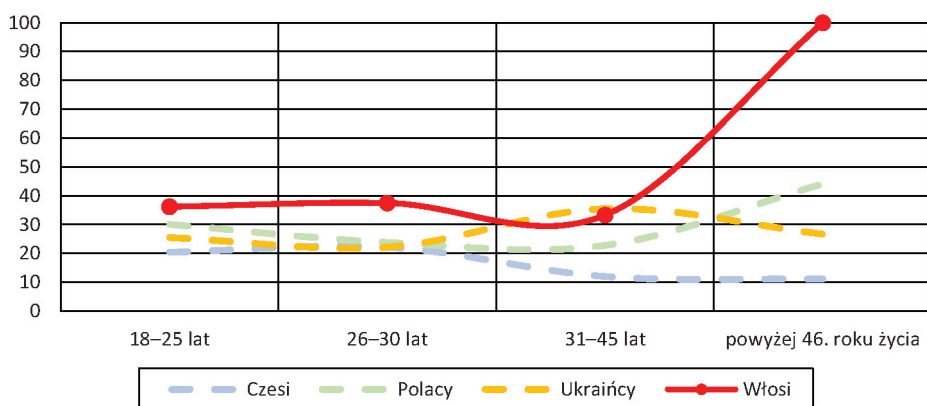
Ryc. 22. Wskazanie *znaleźć sens* a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

³⁹ Wskazanie obejmowało odpowiedzi odnoszące się do konieczności odnalezienia sensu w tym, co się stało. Wśród odpowiedzi tego typu dominowała fraza: *znaleźć sens*.

W trzech pierwszych grupach wiekowych (zob. ryc. 22) widoczna jest zbieżność trendu w grupach Włochów i Czechów, inaczej rysuje się trend w gronie Polaków i Ukraińców.

Analiza trendu CCJ ukazała, że wśród badanych widzących w *znalezieniu sensu* możliwość złagodzenia doświadczanego lęku przed śmiercią były przede wszystkim osoby doszukujące się owego lęku w *opuszczeniu bliskich*; jego źródło widzą w *niemożności pogodzenia się*.

Ostatnim poddanym analizie w tym tekście wskazaniem była kwestia **pracowania nad sobą**⁴⁰ jako element złagodzenia lub wyeliminowania lęku. Tej odpowiedzi udzieliło prawie 37% włoskich respondentów; w grupie udzielających tego wskazania było prawie 83% kobiet ($N = 34$) i przeszło 17% mężczyzn ($N = 7$), co stanowiło niespełna 35% wszystkich Włoszek i prawie 53% Włochów (ryc. 23).

Ryc. 23. Wskazanie *pracować nad sobą* a wiek i państwowość respondentów – dane procentowe

Analiza danych pokazuje podobny procent wskazań we wszystkich nacjach⁴¹. Jednak wyraźnie widać zbieżność trendu włoskiego z trendami w pozostałych grupach narodowych w pierwszym i drugim przedziale wiekowym; natomiast wśród 31-45-latków tendencja w grupie Włochów zbieżna jest z tendencją w grupie Polaków.

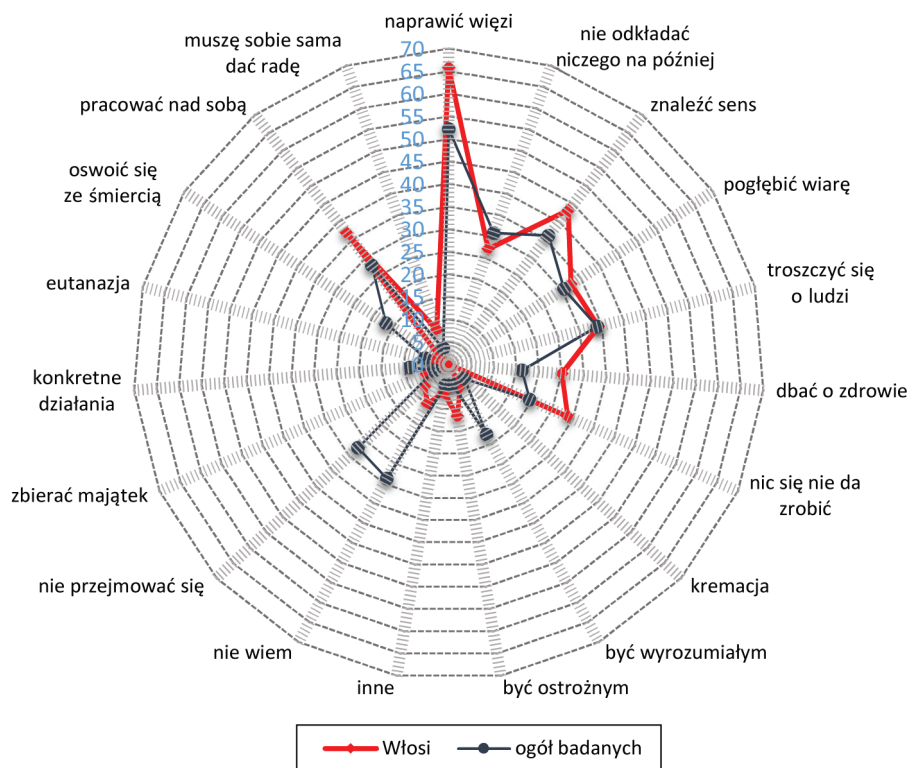
Wypowiedź *pracować nad sobą* przede wszystkim łączyła się z percepcją *opuszczenia bliskich* związanego z umieraniem jako lęku przed

⁴⁰ Typ wskazania odnosił się do tego, by strategią radzenia sobie z lękiem przed śmiercią było podjęcie pracy nad sobą. W tej grupie odpowiedzi najczęściej padały sformułowania: *muszę pracować nad sobą*, *muszę podjąć trud pracy nad sobą* itp.

⁴¹ Wykluczeniem jest wskazanie włoskie w grupie osób powyżej 46 lat (takie wskazanie uczyniła jedna osoba). Kwestia ta została wyjaśniona na wstępie tekstu.

śmiercią; respondenci doszukiwali się przyczyn lęku przede wszystkim w doświadczaniu samotności (*bo będę sama*).

Zgodnie z przyjętą w niniejszym tekście logiką wywodu, podsumowaniem niech będzie zestawienie wskazań w ramach modułu J w grupie badanych we Włoszech ze średnią wskazań w całej populacji respondentów (ryc. 24).

Ryc. 24. Wskazania respondentów z Włoch modułu J: Co mógłbyś zrobić konkretnego, by ów lęk złagodzić lub wyeliminować?, w zestawieniu ze średnią wskazań ogółu badanych – dane procentowe

Procent dotyczących przyjętej strategii radzenia sobie z lękiem wskazań respondentów włoskich w 8 przypadkach jest większy od średniej wskazań w całej grupie badanych. Dotyczy to przede wszystkim kwestii *naprawienia więzi*, *pracowania nad sobą* oraz *znalezienia sensu*. W 6 przypadkach procent wskazań Włochów jest niższy od średniej reszty badanych. Wyraźnie różnice te widać w przypadku odpowiedzi: *nie wiem*, *nie przejmować się*, jak również *oswoić się ze śmiercią* i *być wyrozumiałym*.

Zakończenie i wnioski

Jak już wcześniej wspomniano, zaprezentowana analiza jest zaledwie początkiem szerszego działania zmierzającego do prezentacji całości wyników przeprowadzonych badań, uwzględniających wszystkie zmienne zależne i niezależne, jak również zachodzące relacje pomiędzy nimi. Pomimo iż analiza porównawcza zebranego materiału z poszczególnych państw ma charakter jedynie szczątkowy, widać wyraźnie, co charakteryzuje wskazania respondentów z Włoch. W analizie tych różnic dostrzec można odmienność włoskich respondentów od badanych z pozostałych grup narodowych. Włoscy respondenci swój lęk przed śmiercią lokują przede wszystkim w lękach związanych z relacjami interpersonalnymi, w tym na pierwszym miejscu z utratą kontaktu z najbliższymi, rodziną, dziećmi. Dostrzeżono także dwa główne podobieństwa między grupami narodowymi. Pierwsze to fakt, iż lęk przed śmiercią⁴² – lęk tanatyczny – jest przede wszystkim doświadczaniem konkretnych obaw, zagrożeń i lęków związanych z szeroko rozumianą sytuacją umierania, mającą silne konotacje z doświadczaniem nieprzepracowanych lęków życia: *boję się bólu, bo go w życiu doświadczyłem* lub *widziałem osobę cierpiącą, boję się samotności, gdyż jej doświadczyłem* lub *widziałem, jak jej doświadczają inni*. Druga kwestia to swoisty uniwersalizm wskazań – stworzone kategorie odpowiedzi we wszystkich trzech modułach pokazują, iż doświadczamy podobnych lęków, podobnie je sobie tłumaczymy i w podobnych obszarach działania szukamy sposobów eliminacji lub złagodzenia tych lęków. Różnice dotyczą stopnia nasilenia lęków u reprezentantów poszczególnych grup narodowych, wiekowych itp., ale nie zaobserwowano specyficznej kategorii odpowiedzi dla respondentów z danego państwa.

Ciekawą konkluzją wydaje się to, iż około 30% włoskich respondentów pośrednio lub bezpośrednio wskazało na chęć uczestnictwa w warsztatach lub wykładach poświęconych tanatopedagogice i problematyce śmierci. Odsetek ten jest najniższy spośród odsetków wszystkich badanych grup narodowych (średnia wynosiła przeszło 50%). Natomiast duży odsetek Włochów, a podobnie było wśród reprezentantów pozostałych nacji, wskazał, iż pierwszy raz spotkał się z tak otwartym podejściem do tematu śmierci i umierania.

⁴² Istota rozumienia lęku tanatycznego zaprezentowana będzie w przygotowywanej monografii poświęconej całościowej prezentacji przytoczonych w niniejszym tekście wyników badań w kontekście autorskiego rozumienia tanatopedagogiki i Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej.

Bibliografia

- Belanti J., Perera M., Jagadheesan K.: *Phenomenology of Near-Death Experiences: A Cross-Cultural Perspective*. „Transcultural Psychiatry” 2008, vol. 15 (1).
- Binnebesel J.: *Ból i cierpienie w kontekście wychowania, czyli elementy tanatopedagogiki*. W: *Ból i cierpienie – ujęcie interdyscyplinarne. Życie godnie do końca*. Red. D. Krzyżanowski, M. Payne, A. Fal. Wrocław: Presscom, 2013.
- Binnebesel J.: *The Experience of Living Through a Death in a School and an Academic Environment*. „Advances in Palliative Medicine” 2012, vol. 11. <http://czasopisma.viamedica.pl/apm/article/view/35092/25515>
- Binnebesel J.: *Kulturowa koncepcja lęku przed śmiercią jako nadzieja dla pedagogiki*. W: *Z problematyki teorii edukacji. Materiały z działalności PTP w Toruniu*. Red. J. Górniewicz. Toruń: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, 1995.
- Binnebesel J.: *Opieka nad dzieckiem z chorobą nowotworową – aspekt pozamedyczny*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2000.
- Binnebesel J.: *Opieka nad dziećmi i młodzieżą z chorobą nowotworową w doświadczeniu pacjentów*. Toruń: UMK, 2003.
- Binnebesel J.: *Pedagogiczno-kulturowe uwarunkowania percepcji śmierci u dzieci i młodzieży*. W: *Pedagogika wobec problemów opieki i resocjalizacji*. Red. S. Badora, R. Stojcka-Zuber. Tarnobrzeg: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego, 2007.
- Binnebesel J.: *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej – analiza porównawcza wyników badań z Czech, Polski, Ukrainy, Włoch*. „Rocznik Andragogiczny” 2017, nr 24. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RA.2017.17>
- Binnebesel J.: *The Problem of Communicating with a Child in the Context of Death and Dying*. In: *Sociální pedagogika v souvislostech globální krize*. Eds. M. Bargel, E. Jarosz, M. Jůzl. 2., dopl. vyd. Brno: Institut mezioborových studií, 2011.
- Binnebesel J.: *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Adam Marszałek, 2013.
- Binnebesel J. et al.: *Parlare di cose serie con i bambini a casa e a scuola. La sofferenza e la fine della vita*. Roma: LAS – Libreria Ateneo Salesiano, 2011.
- Bryan C.: *Handbook of Death and Dying*. London: Saga Publication, 2003.
- Cozzolino P., Bleckie L.: *Self-Related Consequences of Death Fear and Death Denial*. „Death Studies” 2014, vol. 38 (6). DOI: 10.1080/07481187.2013.780110.

- Kępiński A.: *Lęk*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie: 2012.
- Kierkegaard S.: *Pojęcie lęku*. Przeł., wstępem i przypisami opatrzył A. Szwed. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2000.
- Kominkiewicz F.B.: *Heideggerian Existentialism and Social Work Practice with Death and Survivor Bereavement*. „The Social Science Journal” 2006, vol. 43.
- Krzyżanowski D., Chybicka A., Fal A.: *Ocena komfortu i stanu psychicznego osób objętych opieką paliatywną z ciężkimi zaburzeniami poznawczymi*. „Onkologia Polska” 2008, vol. 11 (4).
- Kübler-Ross E.: *Dzieci i śmierć. Jak dzieci i ich rodzice radzą sobie ze śmiercią*. Tłum. M. Gajdzińska. Poznań: Media Rodzina, 2007.
- Kübler-Ross E.: *Pytania i odpowiedzi na temat śmierci i umierania. Odpowiedzi na najczęściej zadawane pytania dotyczące śmierci*. Przeł. K. Sobiepanek-Szczęsna. Poznań: MT Biznes, 2010.
- Kübler-Ross E.: *Rozmowy o śmierci i umieraniu*. Przeł. I. Doleżał-Nowicka. Poznań: Media Rodzina: 1998.
- Kübler-Ross E.: *Śmierć. Ostatni etap rozwoju*. Red. E. Kübler-Ross. Przeł. K. Sobiepanek-Szczęsna. Warszawa: MT Biznes, 2008.
- Kübler-Ross E.: *Życiodajna śmierć. O życiu, śmierci i życiu po śmierci*. Przeł. E. Stahre-Godycka. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha: 1996.
- Kübler-Ross E., Kessler D.: *Lekcje życia. Specjaliści od śmierci i umierania zdradzają tajemnice życia*. Tłum. K. Puławski. Poznań: Media Rodzina, 2014.
- Makselon J.: *Lęk wobec śmierci*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1988.
- Nowicka A.: *Crisis Situations in the Course of Alzheimer's Disease as a Source of Suffering for Patients and Their Carers*. In: *Experiencing a Suffering*. Eds. J. Binnebesel et al. Vol. 2. Roma-Lodz: Libreria Ateneo Salesiano-Roma-WSEZiNS-Łódź, 2012.
- Palgi P., Abramovitch H.: *Death: A Cross-Cultural Perspective*. „Annual Review of Anthropology” 1984, vol. 13.
- Tillich P.: *Męstwo bycia*. Paris: Editions du Dialogue, 1983.
- Tillich P.: *Prawda jest w głębi. Pisma z filozofii religii*. Tłum. J. Zychowicz. Przedmowa K. Mech. Wrocław-Oleśnica: Signum, 1996.
- Tillich P.: *Pytanie o Nieuwarunkowane. Pisma z filozofii religii*. Tłum. J. Zychowicz. Przedmowa K. Mech. Kraków: Znak, 1994.

Józef Binnebesel, Zbigniew Formella

**The Fear of Death Perception
in the Context
of the Thanatopedagogical Relational Replacement Therapy
Research Outcomes from Italy**

Summary: The paper includes an initial analysis of qualitative research, conducted in Italy in the years 2009–2014. It is a part of the author's research programme, whose final outcomes will be published shortly. The subject of the study is the perception of fear of death in the context of Thanatopedagogical Relational Replacement Therapy. The present results of the research on the Italian population will be confronted with findings of the research in the Czech Republic, Ukraine and Poland. Preliminary analysis of the results shows that in some research areas, the Italian population differs significantly from the others.

Key words: thanatopedagogy, thanatopsychology, fear, anxiety, fear of death, psychotherapy, Paul Tillich, Elisabeth Kübler-Ross

Józef Binnebesel, Zbigniew Formella

**Die Wahrnehmung der Todesangst
im Zusammenhang
mit thanatopädagogischer Relationsersatztherapie
Die in Italien durchgeführten Forschungen**

Zusammenfassung: Der Beitrag behandelt die Rohanalyse von den in dem Zeitraum 2009–2014 in Italien durchgeführten qualitativen Forschungen, die einen Teil des eigenen Forschungsprogramms der Verfasser darstellen. Im Mittelpunkt der Erörterung steht die Wahrnehmung der Todesangst in Bezug auf thanatopädagogische Relationsersatztherapie. Die Verfasser analysieren die Ergebnisse der Untersuchung von italienischer Population, um sie dann mit den Ergebnissen der an tschechischer, ukrainischer und polnischer Forschungspopulation durchgeführten Untersuchungen zu vergleichen. Die Rohanalyse beweist, dass die italienische Population auf einigen Forschungsebenen von der in Tschechien, Polen und in der Ukraine lebender Population deutlich abweicht.

Schlüsselwörter: Thanatopädagogik, Angst, Furcht, Todesangst, Therapie, Paul Tillich, Elisabeth Kübler-Ross